

Херман Вендел

ХАБЗБУРЗИ И ЈУЖНОСЛОВЕНСКО ПИТАЊЕ

Е Д И Ц И Ј А
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Превела са немачког
Бранкица Јовановић

Наслов ориџинала
Hermann Wendel
Die Habsburger und die Südslawenfrage
1924, Geca Kon Verlagsbuchhandlung, Beograd-Leipzig

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2022.

Издавање *Едиције Србија 1914–1918* подржали су

Министарство културе и информисања Републике Србије

Град Нови Сад – Градска управа за културу

[Ставови аутора изнети у књизи, не изражавају ставове органа који је доделио средства за суфинансирање]

Херман Вендел

ХАБЗБУРЗИ И
ЈУЖНОСЛОВЕНСКО
ПИТАЊЕ

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

РТС

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
Београд

*Није Евроји било мира, нији њеним државама најрејка,
и није народима било најрајнијеј плана среће, све док је
овој ојасној лози било доушишено да, како јој се прохте,
ометта мир у овом делу светиа.*

Шилер о Хабзбурзима

HERMANN WENDEL

DIE HABSBURGER
UND DIE
SÜDSLAWENFRAGE

Für Europa war kein Friede, für
seine Staaten kein Gedeihen, kein Plan
von Dauer für der Völker Glück, so-
lange es diesem gefährlichen Geschlecht
überlassen blieb, nach Gefallen die Ruhe
dieses Weltteils zu stören.

Schiller über die Habsburger.

1 9 2 4

GEZA KOHN VERLAGSBUCHHANDLUNG, BELGRAD-LEIPZIG

УВОДНА РЕЧ

Овај спис садржи експертизу која је 11. и 12. маја 1923. поднета Парламентарној комисији немачког Рајхстага за истраживање узрока рата¹. Она ће још током ове године бити објављена са другим извештајима и закључцима Комисије у, како је израчунато, десетотомном или дванаестотомном делу „*Кривица и њраво у Светској рату*” [Deutsche Verlagsgesellschaft fuer Politik und Geschichte, Berlin].

Разлог што се ова експертиза овде појављује као посебан спис, и то скоро на десетогодишњицу Бертхолдово² ултиматума³, је тај што представља заокружену целину; он се садржајно ограничава на однос Аустро-Угарске према Србији и временски досеже до 28. јула 1914, датума избијања „Трећег балканског рата”. У страницама које следе неће бити говора о томе како се он потом проширио на све стране света, али оне због тога не аболтирају ниједан империјализам.

Али, управо се у тако ограниченом исечку предисторије светског пожара може ући у траг унутрашњој логици само уколико се дагађајима не приступа одбранашки, што је уобичајило у објашњењима кривице за рат, већ уколико се они сагледавају историјски на основу

њихових разлога и њихове позадине. Мото разматрања била нам је Хегелове мисао: „Ко свет посматра разумом, и види га као разуман.”

И ако сви ми научимо да целом свету приступамо разумом, тада ће и процветати нежни цветак на рушевинама Европе – нада да ће коначно разум опет овладати њеним покретачким силама.

Франкфурт, око Ускрса 1924. Херман Вендел

Даме и господо! Ко има част да пред Истражном комисијом стоји као вештак, има пре свега обавезу да изнесе разумевање своје улоге. По мом мишљењу вештак има сличан задатак као и судски вештак, а то значи да он не наступа нити као државни тужилац, нити као бранилац; он свој задатак не сме да ограничи ни на ону врсту исказа сведока када имамо пуко набрајање чињеница, већ мора да, на основу свог стручног знања, логично повеже чињенице и да из те логичне везе извуче своје закључке. Једном речју: вештак је практикујући историчар. Али, колико год да појам историчара садржи у себи појам објективности, то практикујући историчар не само да не сме, већ напротив, мора да посматра ствари са одређеног становишта и зато је очигледно да, када се пред судом размимоилазе медицински, литерарни и други вештаци, да и овде различита историјска убеђења омогућавају да се из истих чињеница извуку различити закључци. Ја своје становиште, које се у потпуности може повезати са објективношћу у вишем смислу, нећу сакрити иза лажне објективности формализоване конверзације.

I

Полазна тачка дела предисторије светског рата који овде треба да обрадимо јесте атентат у Сарајеву. Пре него што су ствари уопште и биле разјашњене, врело је од разних објашњења овог догађаја који је имао тешке последице. Издвојићемо неколико екстремних мишљења. Тако су једни тврдили да је руска влада, уз помоћ српске владе, извела убиство како би свесно изазвала светски рат; други су говорили да је међународна масонерија напунила пиштоље и бомбе како би са пута уклонила престолонаследника моћне католичке државе; трећи су тврдили да је Франц Фердинанд био жртва сопственог фиктивног, тајно припреманог атентата. Уместо да улазимо у разматрање оваквих ишчитавања догађаја далеко је битније да се још једном кратко прisetимо чињеница.

Учесници на маневрима у Босни, надвојвода Франц Фердинанд са својом супругом, грофицом Хоенберг, у недељу 28. јуна 1914. преподне, кренули су аутомобилом из Илиће, једне мале бање врло близу Сарајева, у главни град земље, како би присуствовали свечаном пријему у Већници. Недалеко од Већнице, на кеју Миљацке, на аутомобил је бачена бомба која је експлодирала, ранив-

ши неколико госпoде из пратње, али не повредивши престолонаследника. Агентатор, Недељко Чубриловић, скочио је у реку, али је убрзо ухапшен. По пријему у Већници надвојвода је желео да посети официра који је приликом првог покушаја атентата био рањен и лежао у болници. Када је шофер већ скренуо од кеја у једну узану попречну улицу, генерал Поћорек, који је био у истом аутомобилу, наредио је да аутомобил настави претходним путем. Да би се вратио на кеј аутомобил је застао неколико секунди и омогућио другом атентатору да из велике близине из Браунинга опали неколико метака. И надвојвода Франц Фердинанд и грофица фон Хоенберг били су смртно рањени: код обоје смрт је наступила или одмах или незнатно касније, а да они нису стигли ишта да кажу. И починилац злочина, Гаврило Принцип, ухапшен је на лицу места.

Ниједног трена није било места сумњи да су иза овог дела стајали лични разлози, било је јасно да је оно уследило из политичких разлога. Надвојвода Франц Фердинанд је погинуо зато што је био најистуренији представник Аустроугарске монархије и атентатори су га убили јер су били национално свесни припадници српског и ширег јужнословенског народа.

Тада се велики део немачке литературе о кривици за рат трудио да потражи наводну или стварну нит од Сарајева ка Београду и Петерсбургу, како би напад Аустро-Угарске на Србију био легитимисан њеним правом на неповредивост граница. Али ко догађаје вреднује из велике историјске перспективе, ко у догађајима не истражује на првом месту криминалну већ историјску кривицу, не сме да прихвата Аустро-Угарску као некакав апсолут.

Већ сама ознака Аустро-Угарска води у погрешном правцу; она нас заводи да мислимо о њој као једној држави попут других. Далеко исправније је да говоримо о Хабзбуршкој монархији. Јер, Аустро-Угарска се у двадесетом веку издваја као остатак Светог Римског Царства Немачке Нације, као смеша народа, девет распарчаних или целовитих нација, које у заједници није држао принцип државности, већ принцип једне династије. Све док је аустријско царство, Источно царство (Oesterreich), било у стању да западну цивилизацију сачува од турског варварства, његова форма свакако је садржала дубоки историјски смисао. Међутим, када се османски талас повукао, а нације царства почеле да траже и налазе пут ка себи самима, овај смисао се преокренуо у бесмисао. Због тога што царству Хабзбурга није успело да династички принцип преобрати у идеју државности, оно је изгубило своје право на опстанак и своју моћ преживљавања. Трансформација главе и удова била је могућа само путем безусловне демократије која би свим нацијама на одређен начин донела политичко учешће у целини и тако их повезала са целином. Час да се Источно царство /Oesterreich/ трансформише у државу народа, државу његових народа, куцнуо је 1848. Ова прилика била је пропуштена. И након 1867. Аустро-Угарска је остала оно што је било Источно царство (Oesterreich): једна средњовековна земља, земља апсолутизма, земља феудализма. Франц Јозеф је још увек у парламенту, налик духу, извикивао као по себи подразумевајуће прокламације: „Моја кућа!”, „Моје земље!”, „Моји народи!”, што није било празна формула, већ сам садржај Подунавске монархије, једна представа из доба вестфалског мира да једна породица по милости Божијој наслеђује

и даље предаје у наследство провинције све са њиховим становницима који се, као какав посед велможа са његовим живљем, наслеђује и даље даје у наследство. С правом је Трајчке⁴ још 1871. сматрао да: „Сви основни принципи ове државе припадају једном времену које више не постоји.” И то је један од закона историје, односно ако некоме више одговара, то је историјска трагика да такве преживеле, окоштале организме разара национално питање. Оно што друге државе снажи и чини их полетним – буђење народних маса и уздизање нације – то ову државну форму празни и уништава.

И доиста је Хабзбуршка монархија растргнута националним покретом уједињења три народа. Уједињење Италије било је први торпедо који је у биткама код Солферина и Манђенте⁵ направило велику рупу на броду Хабзбурга. Тежња Немаца за уједињењем била је други торпедо који се звао Кенигрец⁶, а тежње јужнословенских народа, као трећи торпедо, потопила је брод. Схватили ми нацију као последњи и највиши облик људске заједнице, посматрали је као прелазни степен ка вишој форми заједничког живота, увек ће воља народа да се уједини са становишта историјског развоја бити најзначајнија чињеница и не може се ни лукавством нити насилно спречити или зауставити. Рорбах⁷ у својој књизи „Немачка међу светским народима” (*Deutschland unter den Weltvoelkern*) назива уједињење „моралним правом сваког народа који чезне за њим”. Он каже: „Један велики народ, који жели да се политички уједини, обзнањује тиме такође и своје право на уједињење” и позива: „Ко би могао да оповргне моралност овог захтева чије се испуњење тражи за свој народ?” И заиста, историчар, који Хабзбуршком царству даје за право да своју наслеђену

форму брани свим средствима против јужнословенске тежње за уједињењем, морао би да доследно пружи подршку Метерниху у борби против немачког уједињења и да на италијанско Кавурово⁸ дело баца клетву да нестане дубоко под земљу.

Између немачког, италијанског и јужнословенског покрета за уједињењем постоје бројне тачке сличности. Немачка литература о ратној кривици је себи допустила да нас о тежњи за уједињењем Јужних Словена увек обавештава искључиво на основу службених и званичних извештаја хабзбуршких штитоноша. То пружа верну слику као када бисмо немачку тежњу за уједињењем у Премартовском периоду⁹ посматрали кроз наочаре Карлсбаденских одлука¹⁰ или истраживања Централне комисије из Мајнца¹¹. О немачким студентским дружинама Метернихови шпијуни достављали су истоветне извештаје као и Бертхолдови шпијуни о *Народној одбрани*. Чак се није ни мењала фразеологија службених изјава. Када је 1859. Аустрија, у борби против италијанског уједињења, упутила Краљевини Сардинији ултиматум да би се потом на њу обрушила оружаном силом, у манифесту Франца Јозефа се каже:

Издао сам својој армији наређење да циљ напада буде суседна држава Сардинија из које читав низ година долазе и у последње време достижу свој врхунац непријатељска оспоравања неоспоривих права моје круне и права неповредивости поседовања мога царства које ми је поверио Бог.

Када је 1914. Србији упућена објава рата Франц Јозеф је у свом манифесту говорио о томе да су га активности противника, испуњеног мржњом, натерале „да потегне

мач ради очувања части његове монархије, ради одбране њеног угледа и обезбеђења њеног положаја као силе.”

По смислу и стилу скоро истоветно писало је даље:

1859.

Када је пре више од десет година исти непријатељ, кршећи укупно међународно право и обичаје ратовања и без икаквог повода, једино са намером да себи приграби ломбардијско-венецијанско краљевство у чији простор је упао војном силом; када је два пута од моје војске добио ударац у главу и био препуштен сили победника, показао сам великодушност и пружио му руку помирења. Нисам присвојио ни милиметар његове земље, нисам дирнуо у права његове земље која припада круни Сардиније, не видећи никакву гаранцију да се слични догађаји неће поновити; једино сам ја поверовао да сам у руци помирења, коју сам искрено пружио и која је била прихваћена, држао другу руку.

Одговор на ову, у историји свакако јединствену пошту, био је неограничени наставак непријатељства, годину за годином све јача агитација, на-

1914.

Када сам после тридесет година брижљивог рада на миру у Босни и Херцеговини проширио своја права владавине у овим земљама, ово моје право располагања изазвало је у Краљевини Србији необуздану страст и огорчену мржњу. Моја влада је тада искористила лепо право јачег и са крајњом увиђавношћу и благошћу захтевала је од Србије само смањење њене војске до мирнодопског степена и обећање да ће се убудуће кретати путевима мира и пријатељства. Вођена оваквим духом одмерености, моја влада се, када је Србија пре две године била заузета ратом против Турског царства, ограничила на очување животних услова Монархије. Није се испунила нада да ће српско краљевство поштовати стрпљење и љубав према миру моје владе и да ће се држати дате речи. Све јаче се распламсавала мржња против мене и моје лозе, све више је излазио на видело циљ

оружана свим средствима неверства, против мира и добра мог ломбардијско-венедијанског краљевства.

да се неодвојива подручја Аустро-Угарске насилно растуре. Њено злочиначко роварење прешло је преко границе како би се на југоистоку Монархије подрили темељи државног поретка народа коме сам у својој љубави посветио сав свој труд и поколебао у вери у владарску кућу и отаџбину.

Али читава ондашња понуда моралног згражавања није била довољна да се завајају делови немачког народа који су хрлили напред. Бизмарк је убрзо склопио савез са овом црном и црним описаном државом, а данас ниједан историчар не би могао да 1859. пронађе историјско право на страни Аустро-Угарске, а да не буде изложен подсмеху.

II

Јужни Словени у Хабзбуршком царству, Срби, Хрвати и Словенци, и раније су трпели разне неправде привредне и друштвене, политичке и религиозне природе, али су ипак у односу на своје сународнике који су чамили под јармом полумесеца, имали предност што су се насељавали у културном кругу Запада и што су њима пре били стварани предуслови напредовања него османској раји. Али, када је национално буђење неисторијских народа обузело и њих, када је национална идеја током деветнаестог века почела да пулсира и у њиховим грудима, постали су свесни репресије стране владавине. Хабзбуршкој политици је одговарало свако лукавство и свако насиље да међу јужнословенским поданицима спречи развој националне идеје. Веома често је коришћен принцип *divide et impera*. Увек се говорило о Крајишницима, Истранима, Далматинцима, Хрватима, Босанцима и Херцеговцима, користила су се имена провинција како би се прикрило да су сва ова племена, исто као и Франци, Швабе, Саксонци, Фризијци, Меркери и Холштајнери, били један народ; Беч је чак покушао да говорни језик у земљи Босни – најчистији српски језик који можемо да замислимо – пропагира

као посебан, као босански језик.¹² Поред тога они су на ниво уметности подигли своју вештину хушкања једних на друге, Хрватске против Србије, католика против православних и обрнуто.

Када је 1867. Аустроугарска нагодба¹³ поделила Монархију на два дела био је то њен покушај да се не упушта у право решавања националног питања: Јужни Словени су остављени на цедилу, у Аустрији су били препуштени немачкој, у Угарској мађарској касти господара. Упркос томе, почетком двадесетог века, захваљујући општем привредном и културном развоју, национално осећање заједничке припадности и жеља за уједињењем свих Јужних Словена Дунавске монархије снажно су ојачали: они више нису хтели да живе једни поред других, још мање једни против других, већ једни са другима и, као код свих других народа на истом стадијуму, предводио их је слој школованих, песника и писаца, који су поклицима покретали масе на деловање.

Ниједан од озбиљних посматрача аустроугарске проблематике последњих година пред катастрофу није предвидео да је јужнословенско питање вапило за решењем. А решење са Дунавском монархијом чинило се најмање могућим. Преобликовање моћи Хабзбуршке династије у државу на темељу аутономије и демократије у федерализам морало је да на првом месту испуни Јужне Словене идејом државе, јер би они тада могли да уживају у предностима припадања великом апарату државе. Овако су живели не само раздвојени у девет различитих управних јединица: Крањској, Корушкој, Штајерској, Горици и Градишки, Далмацији, Приморју, Хрватској – Славонији, Босни и Херцеговини, већ су осећали да су и политички обесправљени: у Корушкој

чија је трећина становништва била словенска, Словенци су имали у Земаљском парламенту само два представника; и са деветнаест двадесетина Словенаца 53 немачка велепоседника су у Земаљском парламенту заузеле четвртину свих места и због тога су у случају важних питања уживали право вета; у Мађарској је један непријатељски изборни систем и груб изборни терор искључио Србе и друге немађарске нације из планирање њихове будуће судбине, а у Хрватској – Славонији све до 1910. ни два процента становништва није имало изборно право за Земаљски парламент, али су зато у њему седели наследни законодавци „чланови кнежевских, грофовских и слободних племићких породица”. Осим тога хрватски Земаљски парламент, по мишљењу мађарских властодржаца, није имао пун легитимитет и зато није имао никакав начин да ступи у везу са централним инстанцама царства, нити да, и у најмањој могућој мери, утиче на политику Монархије. А када је Босна и Херцеговина 1911. добила устав, добила је и изборни систем који је представљао уникум у целом свету. Бирачи су били подељени у три курије¹⁴ што је зависило од статуса живља као градског или сеоског, од висине пореских давања, академског степена, официрске лиценце.¹⁵ Тако је Прва курија била подељена на две класе, а у овој курији тј. класама, постојала су према конфесији одвојена изборна места за католике, православне и мухамеданце; осим тога, седамдесет двојици посланика придружило се и двадесет вирилиста¹⁶ (lat. *votum virile*) као чланови парламента који су, према служби или друштваном слоју, *eo ipso* били представници народа и, коначно, Земаљски парламент једва да је имао нека права, па чак ни оно најскромније да изабере свог председника – њега је